

МОВОЗНАВСТВО
ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ ТА КОГНІТИВІСТИКИ

УДК 811.161.2'367.622'373.611
DOI 10.31494/2412-933X-2019-1-8-127-134

THE SPECIFIC OF SUFFIXATION IN COMPOSITE AND
SUFFICIAL WAY OF NOUNS CREATION

СПЕЦИФІКА СУФІКСАЦІЇ В КОМПЗИТНО-
СУФІКСАЛЬНОМУ СПОСОБІ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ

VICTORIA LIPYCH,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor

ВІКТОРІЯ ЛІПІЧ,

кандидат філологічних наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-1892-1102>

lipich2508@gmail.com

Berdiansk State Pedagogical
University

✉ 4 SchmidtaSt.,

Berdiansk, Zaporizhzhia region,
71100

Бердянський державний
педагогічний університет

✉ вул. Шмідта, 4

м. Бердянськ, Запорізька обл.,
71100

Original manuscript received March 12, 2019

Revised manuscript accepted April 16, 2019

ABSTRACT

The article is devoted the most relevant and little explored problems of modern derivatology – peculiarities of interaction the basic formation and suffixation in one word-creative act. In the Ukrainian language, the process of creating complex lexemes is often accompanied by suffixation, where the suffix is the designer of a complex word. The interest of scholars to complex lexeme was constantly observed. Despite the fact that in recent decades there have been appeared a lot of works in which the methodology and technique of study the complex words is clarified, various types and means of forming composites are qualified, in the domestic linguistics there are no special studies devoted to the specificity of suffixation in the composite-suffixal word formation, to the definition of regularity and productivity of individual affixes, their compatibility with different types of bases in the Ukrainian language, as well as a clearly defined term for denoting this method of word formation, and its derivatives.

In scientific intelligence, the process of creating a composite-suffixal noun in structural moduses is observed; micro-stages of the creation of a complex name are analyzed.

Fundamentals are accompanied by processes of micro-syntax. Semantically-motivated phrases are transformed into complex names. One of the criteria of defining composites is their correlation with phrases, which will serve as the motive base for the analyzed derivatives.

In composite-suffix derivation, the semantics of derivatives are largely influenced by the value of the creation of the foundations, and the context, and the suffixes that make up it.

Signs of composite-suffixal nouns are associated with their word-building peculiarities. The analyzed derivatives from other types of nominative units distinguish a certain set of characteristics: the integrity of the constituent components; correlation with the word combination; the presence of semantics that does not equal the sum of values of motivators; impenetrable components of compilation.

Key words: *suffixation, composite-suffix derivation, composite, word-formation value, affixes, inventive basis, motivational phrases, word-formation and form-forming components.*

Композити складають вагомий шар лексики в лексичній системі української мови. Вони позначені цілком очевидними й специфічними семантичними ознаками, певними своєрідними умовами й особливостями функціонування. В українській мові, як і в багатьох інших, процес творення складних лексем часто супроводжується одночасно суфіксацією, де суфікс є оформлювачем складного слова. Інтерес науковців до складних лексем простежувався постійно. За останні десятиріччя з'явилось немало праць, у яких уточнюється методологія й техніка дослідження складних слів, дедалі повніше кваліфікуються різні типи й засоби формування композитів (Л. Азарова, К. Городенська, В. Горпинич, Н. Гриценко, Є. Карпіловська, Н. Клименко, В. Ліпич, А. Нелюба, В. Олексенко, Н. Правда, Г. Циганенко та ін.). Однак у вітчизняній лінгвістиці немає спеціальних досліджень, присвячених аналізу особливостей поєднання в одному дериваційному акті основоскладання та суфіксації, визначенню регулярності та продуктивності окремих афіксів, їхньої сполучуваності з різними типами основ в українській мові, а також чітко окресленого терміна на позначення цього способу словотворення та його дериватів.

В окремих наукових розвідках складно-суфіксальний називають "змішаним способом словотворення", у якому продуктивним є лише тип складних іменників з нульовим суфіксом з другим компонентом – основою дієслова [2, с.124].

При змішаному словотворенні – складанні в поєднанні з суфіксацією, у тому числі й нульовою, до словотвірного значення композита додається словотвірне й категоріальне значення форманта. У цьому разі творення мотивованого слова відбувається на базі двох основ з одночасною суфіксацією останньої; опорний компонент, у якому реалізується морфологічне оформлення композита, складається з основи та суфікса, що виконує класифікувальну функцію (вказує на рід, відміну).

Словотворчі й формотворчі мотивувальні компоненти структури похідного проявляються саме у процесі словотворення – та не поза хронологічними межами, а на конкретному етапі розвитку мови. Мотивувальні компоненти є взаємозалежними й обирають один одного. Зокрема, у композитно-суфіксальному способі деривації іменників твірна пара, репрезентована самостійними словами, становить взаємозалежні одиниці як семантичному, так і синтаксичному плані. Утворена "проміжна" одиниця (основа+основа) оформлюється суфіксом, який обирається залежно від значення та зважаючи на морфологічне вираження постпозиційної основи. Як відомо, твірна база

є семантичним та структурним центром лексеми. Азарова Л.Є. вважає семантичним центром основу через те, що в ній втілено речовинне значення, яке одночасно є мотивувальним для співвідносних похідних. Закономірним автор вважає наступний вибір суфіксів залежно від того, із яким загальним значенням твориться іменник (назва діяча, предмета тощо) [1, с. 13-14]. Отже, у кожному з випадків вибір суфіксів визначений семантикою деривата. Але не кожен із групи суфіксів може бути використаний у тому чи іншому конкретному випадку. Тоді йтиметься про багатозначність суфіксів.

Використання певного суфікса залежить від багатьох факторів, зокрема, від частини мовного характеру мотивувальної основи. Як зазначалося вище, суфіксом оформлюється не друга частина складення, а композит загалом. Відтак, семантичне значення твірної бази відіграє не найважливішу роль у впливі на суфіксальну орієнтацію основ. Адже часто значення складно-суфіксального іменника не дорівнює сумі значень мотиваторів, а іноді пов'язане з ним лише метафорично (напр., *душепарка* “горілка”). При цьому суфікс є визначальним у семантичному оформленні композитів. Наприклад, композити з другим дієслівним компонентом *-носець* та препозитивними основами різних частин мови (*оруженосець*, *тростаносець*, *булаваносець*, *хрестаносець*, *скорописець*, *далекописець*, *краснописець*) мають загальне семантичне значення – “найменування виконавців дії за сталим чи тимчасовим заняттям або професією”. У такому разі частини мовний характер твірної препозитивної основи при виборі суфікса в композитно-суфіксальному способі творення іменників не є визначальним.

Простежимо утворення композитно-суфіксального іменника за структурними модусами. По-перше, виникає потреба в називанні вже наявного предмета чи явища. Основна мета назви – найбільш точна характеристика явища. Далі відбирається характеризувальне словосполучення з найбільш відповідними компонентами (які вже мають власне значення і додають значення загальне, що ввібрало в себе сполучення слів). На наступному етапі з уже наявних у мові (на певному синхронному зрізі) обирається суфікс, який характеризує найбільш загальні явища. Кінцевим етапом є оформлення композиції обраним суфіксом. Звичайно, цей процес не поділяється чітко на такі мікроетапи, він є цілісним, така наступність не порушується, попереднє визначає наступне. Варто зазначити, що час формування деривата не збігається із часом його фіксації, можливість існування деяких композитів у попередніх періодах розвитку мови цілком імовірна.

Схематично описане вище можна зобразити так: виникнення реалії > потреба в називанні > пошук відповідних основ > композиція > суфіксація композита > нова назва. Так, наприклад, у середині ХХ ст. з'являється технічна професія, пов'язана із розписом певних предметів. Професія та спеціалісти відповідного фаху потребують називання. Мотивувальні основи обираються чітко за специфікою роботи: **вази+писати** (у значенні малювати). Композиція оформлюється

суфіксом *-ець*, який передає значення особи за родом заняття – *вазопиसेць*. “Процес номінації у складно-суфіксальній деривації починається з виникнення “двокомпонентної одиниці” (визначення і те, що визначають)” [4, с. 30]. Відтворювати композитно-суфіксальні іменники за описаними модусами мають можливість лише етимологи. Центральна частина описаного ланцюжка є модифікатором, що ускладнює нову реалію.

З.Кравчанка, вивчаючи складні слова, зазначала, що до проміжних явищ між словосполученням і композитом належать так звані “зближення” (збліжэння) [3, с. 114-115]. Труєвцева О., досліджуючи іменне складання в контексті творення складних слів і словосполучень англійської мови, вважала, що означальна структура “іменник + іменник” не належить ні до складних слів, ні до словосполучень і називає таку одиницю “номінативний біном” та визначає його місце: морфема – слово – складне слово – номінативний біном – словосполучення – речення [8, с. 27]. Утворене значення двох (чи більше) твірних основ називають “єднальним”, відмінним від суми значень компонентів [4, с. 12,14]. Отже, деякі структурні модуси етапів процесу деривації складного імені потребують окремого, більш детального дослідження.

Аналіз мікроетапів творення складного імені дозволяє погодитися з думкою деяких науковців щодо певної невідповідності терміна “складно-суфіксальні іменники” і продукту, що утворюється. Як уже зазначалося, сам цей термін передбачає дещо інші словотвірні процеси. Якщо суфіксації передують мікропроцедура композиції, тоді слушним буде використання для похідних іменників, утворених способом складання основ та суфіксації, запропонованого науковцями терміна “композитно-суфіксальні”. Думку про те, що суфіксальне оформлення стосується всього утворення загалом, а не лише його кінцевої морфеми, уперше висловив О.М.Склярєнко, її поділяють багато науковців (П.І.Білоусенко, В.В.Німчук, В.М.Ліпич та ін.). Тому такі назви являють собою суто “композитні”, а не складно-суфіксальні утворення. У формуванні семантики похідного активно бере участь як загальне значення суфікса, так і семантика мотивувальних слів. Утворюючись від словосполучення, композитно-суфіксальний іменник характеризується стислістю та економією у використанні мовних засобів. Так, композити *водовіддільник* – *водорозподільник*, *соломорозкидач* – *соломоскидач*, *пароперетворювач* – *пароутворювач*, *снігорозвантажувач* – *снігонавантажувач* у кожній парі мають дещо різне семантичне навантаження. Носієм цієї змістової різниці є префікс постпозитивної вербальної основи, який вказує на напрямок, рід дії. Суфікс таких дериватів продовжує та закінчує оформлення семантики композита. Отже, цілком підтверджується думка щодо мотивувальних слів, які виступають у формі твірної основи: “вони не тільки слугують матеріальним базисом дериватів, а й визначають вибір наступного суфікса або його варіанта та багато в чому семантику, наголос й експресивно-стилістичну забарвленість” [4, с. 25]. Зокрема, у наведених вище композитах зміна префікса в

однокореневих мотивувальних основах призводить до зміни значення: *пароперетворювач* “апарат, який перетворює пару на воду”, *пароутворювач* “апарат, що виробляє пару”; *снігорозвантажувач* “машина для розвантажування снігу”, *снігонавантажувач* “машина для навантажування снігу”. Префікс постпозитивної вербальної основи оформлює другу частину, але впливає на семантику похідного загалом. Якщо значення новотвору вимагало чіткої диференціації у здійснюваних пристроєм операцій, то й форманти, що їх оформлюють, мають бути різними (*перетворювач* – *утворювач*, *розвантажувач* – *навантажувач*). Це за умови, що форми слів утворювалися паралельно. Для збереження загального значення “пристрій, механізм” за принципом аналогії обирається формант *-ач*. З цього випливає, що мотиваторами досліджуваних складних іменників є пари *вода+ділити*, *солома+кидати*, *пара+творити*, *сніг+вантажити*. Основи поєднуються інтерфіксом *-о-* і на завершальному етапі деривації композит оформлюється суфіксом, який має певне значення. У композитно-суфіксальному словотворі поруч з описаними відбуваються і зворотні процеси. Композит *самозванець* мотивований основами означального займенника *сам* (на означення того, що особа виконує дію сама, без сторонньої допомоги) і дієслова *назвати* (*самозванець* – *сам* + *-о-* + *на-звати* + *-ець*). Сміслові значення зберігається й навіть розширюється “особа, яка сама себе проголосила або визнала, привласнила чужі регалії”. Вербальна основа набуває значення “проголосити, визнати”. Основи поєднуються інтерфіксом *-о-* і на завершальному етапі деривації композит оформлюється суфіксом *-ець*, який кваліфікує складення як “носії процесуальної ознаки”.

Суфікс також виконує в композитно-суфіксальній деривації не менш важливу роль, аніж мотивувальні основи. По-перше, він є ідентифікатором частиномовної належності слова. Для утворення композитно-суфіксальних іменників використовуються суфікси підсистеми предметності. Вони можуть одночасно вказувати на лексико-граматичні категорії роду, істоти/неістоти та число.

Взаємодія словотвірного значення суфіксів із лексичним значенням мотивувальних слів при формуванні семантики деривата може бути прямолінійною та непрямолінійною. До прямолінійної належить таке співвідношення описаних величин, з якого безпосередньо виводиться лексичне значення похідного. Співвідношення такого плану може бути зведене до простих схем типу “той чи те, що має відношення до того, що називається твірним словом”, “той, хто або те, що є носієм вказаної твірним словом ознаки”, “той, хто або те, що виконує дію, визначену твірним словом”. Непрямолінійна взаємодія словотвірного значення суфіксів та лексичного значення мотивувальних слів має місце тоді, коли семантика похідного не виводиться безпосередньо зі значень його складників, а уявляється певною мірою умовно. Коли значення суфікса у слові є занадто загальним, це стає основною причиною того, що в єдності зі значенням твірного воно не визначає семантику деривата, а

лише містить натяк на розрядну належність.

Основоскладання як спосіб словотворення успадкований ще з праїндоевропейської мови, до слов'янських мов він переходить із праслов'янської мови, поступаючи у поширеності запозиченням і калькуванням. У давньоруськоукраїнському періоді зафіксовано велику кількість складень-кальок з грецької, які належали книжній мові східних слов'ян. Народно-розмовній мові теж було властиве основоскладання, особливо поширені складення серед топонімів та власних імен.

Композитно-суфіксальна іменникова підсистема розвивається за своїми законами, тому складення такого типу мають особливу словотвірну структуру та семантику, яка визначається складними зв'язками компонентів мотивувального словосполучення, їхніх морфологічних ознак. Категоріальне та словотвірне значення суфікса оформлюють композит. Сумарне значення всіх словотворчих одиниць доосмислюється і в результаті утворюється нова номінативна одиниця з власними законами розвитку і функціонування. У дериватології виділяють такі основні ознаки композитності: утворення номена; визначеність смислового змісту через складні відношення мотивувальних одиниць; синтаксична і граматична цілісність. Мотивувальні основи співвідносять предмет із фрагментом дійсності. Ці одиниці сполучаються за допомогою інтерфікса або без нього, залежно від чого виділяють різновиди основоскладання. Мотивувальна база оформлюється суфіксом, що позначає нове поняття та відносить композит до відповідного словотвірного типу. Композитно-суфіксальні іменники утворюються за словотвірними моделями в межах окремого словотвірного типу й мають певне деривативне значення.

Основоскладання супроводжується процесами мікросинтаксису. Семантично-мотивувальні словосполучення трансформуються в складне найменування. Одним із критеріїв визначення композитів є їхня співвіднесеність зі словосполученнями, які й слугуватимуть мотивувальною базою аналізованих похідних. Композити можуть однаковою мірою мотивуватися різними словосполученнями, як-от: *соломокопнувач* "пристрій для складання соломи у копи" – *солому копнувати* і *копнування соломи*. Деякі композитно-суфіксальні субстантиви є полімотивованими найменуваннями: *великодушність* може однаковою мірою мотивуватися і словосполученням *велика душа*, і композитним прикметником *великодушний*.

Більшість учених схильна вважати основним критерієм розмежування композитно-суфіксальних іменників та іменників, утворених суфіксацією від композитних основ, неможливість використання другого компонента як самостійного слова. Але цього недостатньо. Постпозитивний компонент таких іменників часто мотивований несубстантивною основою, хоча можливість використання його як самостійного слова залишається. Наприклад, у композиті *домнобудівник* "той, хто будує домни" мотивувальною базою є основи іменника *домни* та дієслова *будувати*, а не іменник у називному відмінку *будівник* та іменник у родовому відмінку множини *домен*. Постпозитивний елемент такого деривата може вживатися як

самостійне слово *будівник*. Але при цьому мисляться не той будівник, що зводить приміщення на будівництві (*будівельник*), а той робітник, що на спеціальному підприємстві будує, виготовляє домни. Тому в роботі такі мотивовані іменники наводяться разом із тими, вживання другого компонента яких, як самостійних слів, є неможливим: *мінометник*, *сталетопник*, *лобогрійник*.

Отже, у композитно-суфіксальній деривації на семантику похідних значною мірою впливають і значення твірних основ, і контекст, і суфікси, які оформлюють його.

Ознаки композитно-суфіксальних іменників пов'язані з їхніми словотвірними особливостями. Аналізовані похідні від інших типів номінативних одиниць відмежовує певний набір характеристик: ціліснооформленість компонентів складення; співвіднесеність зі словосполученням; наявність семантики, що не дорівнює сумі значень мотиваторів; непроникність компонентів складення.

Література

1. Азарова Л. Є. Структурна організація складних слів (концепція “золотої пропорції”) : автореф. на здоб. наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л. Є. Азарова. – К., 2002. – 36 с.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 1999. – 206 с.
3. Краўчанка З. Ф. Суадноснасць паміж зблiжэннямі і кампазітамі / З. Ф. Краўчанка // Актуальныя праблемы лексикологіі. – Мінск, 1970. – С. 114-115.
4. Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI-XVIII ст.) : Монографія / В. М. Ліпич. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2007. – 158 с.
5. Ліпич В. М., Правда Н. М. Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників) : Монографія / В. М. Ліпич, Н. М. Правда. – Бердянськ : ФОП Ткачук О. В., 2016. – 224 с.
6. Нелюба А. М. Осново- і словоскладання в контексті словотвірної номінації / Анатолій Миколайович Нелюба // Вісник Запорізького національного університету, 2006. – №2. – С. 179-184.
7. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : Монографія / Володимир Павлович Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.
8. Труевцева О. Н. Английский язык: Особенности номинации / О. Н. Труевцева. – Л. : Наука, 1986. – 247 с.
9. Циганенко Г. П. Словотвірне значення як категорія дериватології / Г. П. Циганенко // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С. 5-17.

References

1. Azarova L. Ye. Strukturna orhanizatsiia skladnykh sliv (kontseptsiiia “zolotoi proporsii”) : avtoref. na zdob. nauk. stupenia doktora filol. nauk : spets. 10.02.01 “Ukrainska mova” / L. Ye. Azarova. – K., 2002. – 36 s.
2. Horpynych V. O. Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovtvir. Morfonolohiia. – K.: Vyshcha shkola, 1999. – 206 s.
3. Kraўchanka Z. F. Suadnosnasts pamizh zblizhenniami i kampazitami / Z. F. Kraўchanka // Aktualnye problemy leksykolohyy. – Mynsk, 1970. – S. 114-115.
4. Lipych V. M. Narysy z istorii ukrainskoho slovtvorennia (kompozytno-sufiksalna deryvatsiia imennykiv ukrainskoi movy KhI-KhVIII st.) : Monohrafiia / V. M. Lipych. – Donetsk : TOV “luho-Vostok, LTD”, 2007. – 158 s.

5. Lypych V.M., Pravda N.M. Narysy z istorii ukrainskoho slovotvorennia (kompozytno-sufiksalna deryvatysia imennykiv) : Monohrafiia / V.M. Lypych, N.M. Pravda. – Berdiansk : FOP Tkachuk O.V., 2016. – 224 s.
6. Neliuba A. M. Osnovo- i slovoskladannia v konteksti slovotvirnoi nominatsii / Anatolii Mykolaiovych Neliuba // Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 2006. – №2. – S. 179-184.
7. Oleksenko V. P. Slovotvirni katehoriï imennyka : Monohrafiia / Volodymyr Pavlovych Oleksenko. – Kherson : Ailant, 2005. – 336 s.
8. Truevtseva O. N. Anhlyyskiy yazyk: Osobennosti nomynatsyy / O. N. Truevtseva. – L. : Nauka, 1986. – 247 s.
9. Tsyhanenko H. P. Slovotvirne znachennia yak katehoriia deryvatolohii / H. P. Tsyhanenko // Slovotvirna semantyka skhidnoslovianskykh mov. – K., 1983. – S.5-17.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено одній з актуальних і малодосліджених проблем сучасної дериватології – особливостям взаємодії основоскладання й суфіксації в одному словотворчому акті. В українській мові процес творення складних лексем часто супроводжується одночасно суфіксацією, де суфікс є оформлювачем складного слова. Інтерес науковців до складних лексем простежувався постійно. Попри те, що за останні десятиріччя з'явилося немало праць, у яких уточнюється методологія й техніка дослідження складних слів, дедалі повніше кваліфікуються різні типи й засоби формування композитів, у вітчизняній лінгвістиці немає спеціальних досліджень, присвячених специфіці суфіксації в композитно-суфіксальному словотворенні, визначенню регулярності та продуктивності окремих афіксів, їхньої сполучуваності з різними типами основ в українській мові, а також чітко окресленого терміна на позначення цього способу словотворення та його дериватів.

У науковій розвідці простежується процес утворення композитно-суфіксального іменника за структурними модусами, аналізуються мікроетапи творення складного імені.

Основоскладання супроводжується процесами мікросинтаксису. Семантично-мотивувальні словосполучення трансформуються в складне найменування. Одним із критеріїв визначення композитів є їхня співвіднесеність зі словосполученнями, які їм слугуватимуть мотивувальною базою аналізованих похідних.

У композитно-суфіксальній деривації на семантику похідних значною мірою впливають і значення твірних основ, і контекст, і суфікси, які оформлюють його.

Ознаки композитно-суфіксальних іменників пов'язані з їхніми словотвірними особливостями. Аналізовані похідні від інших типів номінативних одиниць відмежовує певний набір характеристик: ціліснооформленість компонентів складення; співвіднесеність зі словосполученням; наявність семантики, що не дорівнює сумі значень мотиваторів; непроникність компонентів складення.

***Ключові слова:** суфіксація, композитно-суфіксальна деривація, композит, словотвірне значення, афікси, твірна основа, мотивувальне словосполучення, словотворчі і формотворчі компоненти.*